

Як відбувалася взаємодія Русі і степових народів до монгольського завоювання?

На момент утворення києворуської держави наприкінці X ст. у степах України панували печеніги. Розбудова Володимиром Великим її територіального ядра – *Руської землі* – у Середній Наддніпрянщині передбачала зведення захисних валів (відомі пізніше як «зміїві вали») і укріплених центрів («городів») для захисту від кочових сусідів. Раніше, з моменту виникнення наприкінці IX ст., поселення русів на Дніпрі були беззахисними, і тому ця спільнота ставала залежною від взаємин зі степовиками. Відтепер молода руська держава змінила розстановку сил на свою користь. Кінець X ст. і перша половина XI ст. позначені регулярними русько-печенізькими війнами. Протистояння завершилося перемогою князя Ярослава Володимировича над кочовиками під Києвом у 1036 р.

Новими претендентами на панування у надчорноморському степу всередині XI ст. стали торки. Втім, злагодженим походом руської князівської династії на них у 1060 р. Але ні торки, ні печеніги не зникли зовсім. Частина з них осіла на південних рубежах Русі і перетворилася на буферні спільноти, що прикривали ядро країни з півдня. Поступово вони змішувалися з місцевим населенням і зробили внесок в етногенез українців Наддніпрянщини.

З другої половини XI ст. і до монгольської навали новим господарем степу стали половці. Їхнє перше серйозне зіткнення із Руссю в 1068 р. обернулося небаченою катастрофою для княжих військ, поразкою у битві на річці Альті. Наступна подібна за масштабами війна з половцями сталася 1093 р., коли їхній наступ приніс розорення *Руській землі*. Так само невтішний результат мав набіг 1096 р., коли степовики сплюндрували околиці Києва.

Втім, саме з 1090-х рр. характер русько-половецького протистояння змінився назавжди. Важливою переломною подією стало підступне вбивство половецьких князів Китана та Ітляря у Переяславі 1095 р. На початку XII ст. після десятиліть поразок руські князі перейшли в наступ і здобули низку блискучих перемог над половцями, причому на їхній території. Один із найяскравіших походів углиб степу відбувся 1111 р. на чолі з київським князем Святополком та переяславським князем Володимиром (Мономахом).

Руські наступальні операції проти половців мали на меті не привласнити нові території, а послабити та відкинути половців і переламати відносини з кочовиками на свою користь. Надалі походи князівських коаліцій у степ відбувалися регулярно й перетворилися на традицію. Однак їхні цілі здебільшого були більш приземленими: грабунок, здобуття полонених, а також демонстрація старшим князем свого авторитету і хисту як голови спільноти й полководця. Русько-половецькі конфлікти з середини XII ст. вже не мали вигляду війн двох світів і бували не більш збитковими для Русі, ніж деякі чвари Рюриковичів між собою.

Грань між зовнішньою і внутрішньою агресією стиралася. Руські князі брали участь у внутрішній боротьбі половецьких родів, а ті ставали «постійними

відвідувачами» княжих міжусобиць. Наприклад, коли Київ тричі брали війська ворожих князів, у 1169, 1203 і 1235 рр., щоразу обов'язковими учасниками походів і подальшого пограбування міста були половці. Незважаючи на сталу участь половців у воєнних акціях руських князів, ймовірності широкомасштабних загарбницьких війн з боку степу майже не було аж до монгольського завоювання. Як не дивно, взаємодія зі степом у XII–XIII ст. стала тим чинником, що об'єднав українські («південноруські») землі Рюриковичів на протигагу усім більш північним землям, для яких кочовий простір Надчорномор'я не був актуальний ані з економічної, ані з політичної точки зору.

Зняття половецької загрози руській державності на рубежі XI–XII ст. мало непередбачувані наслідки. Руські князі почали родичатися з колишніми ворогами, які в такий спосіб ставали все більш «своїми». Цікаво, що ці матримоніальні зв'язки не були паритетними. Рюриковичі одружувалися на половецьких князівнах, але своїх дочок за половців не видавали. Вірогідно, це було пов'язано з тим, що кочовики ще залишились язичниками. Проте, з кінця XII ст. серед половецької еліти з'являються руські імена, її представники починають приймати християнство, отримувати землі в Русі.

Колишні антагоністи поступово зближувалися. Половці та інші степовики осідали на руському прикордонні і поволі впліталися в місцеве суспільство і культурне середовище. Водночас руське слов'янське населення проникало в степ і адаптувалося там. Це породжувало гібридні етнокультурні і соціальні феномени, як, наприклад, бродники, яких історики небезпідставно вважають раннім аналогом українського козацтва. У такій багатовимірній взаємодії руська сторона мала культурну перевагу та ініціативу. По суті, уже в давньоруський час починалася українська колонізація надчорноморських степів на основі русько-половецької інтеграції.

Але монгольська навала зі сходу перервала цей процес, зруйнувавши як стару Русь, так і половецьку спільність. Примітно, що перше зіткнення Русі з монголами, яке завершилося розгромом на річці Калка 1223 р., було результатом допомоги руських князів половцям. Ініціатором коаліції і натхненником походу в степ був галицький князь Мстислав Мстиславич, зять половецького князя Котяна, який, власне, й попросив близького родича про сприяння у відсічі монголам.

Бібліографія

- Комар О. В. Східні слов'яни та кочовики степу // Україна: Хронологія розвитку. Том 2. Київ, 2009. С. 450–493.
Rus' and the World of the Nomads. Colloquia Russica. Series I, Vol. 7. Kraków, 2017.
Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург, 2003.

Вадим АРІСТОВ